

De Sovjet-Unie, de Comecon en de Europese integratie

Een onderzoek naar de houding van de Sovjet-Unie binnen de Comecon ten
aanzien van de Europese integratie

Bachelor thesis Taal- en Cultuurstudies

Studentnummer 4059956 – c.e.offerein@students.uu.nl

Hoofdrichting: International Studies (Internationale Betrekkingen)

Begeleider: dr. Eleni Braat

Universiteit Utrecht – Faculteit Geesteswetenschappen

15 januari 2016

Inhoudsopgave

Abstract	3
Inleiding	4
1. De dogmatische afwijzing van de West-Europese integratie tijdens de jaren vijftig .9	
1.1 De organisatiestructuur van de Comecon	9
1.2 De eerste jaren van de Comecon	11
1.3 De Sovjet-Unie en de Comecon ten aanzien van de Europese integratie	11
2. Een voorzichtige verschuiving richting het Westen in de jaren zestig	13
2.1 De EEG als belangrijk fenomeen	13
2.2 De Sovjet-Unie als voorstander van vrije handel	13
2.3 De neergang van de Comecon	14
3. De Comecon als gesprekspartner naar voren geschoven in de jaren zeventig	17
3.1 De Comecon staat stil	17
3.2 Van Comprehensive naar Compromis: een economische noodzaak?	18
3.3 De Comecon in gesprek met de EEG: contact zonder erkenning	20
Conclusie	23
Literatuurlijst	25
Appendix	28
I. Lijst van afkortingen	28

Abstract

In deze bachelor thesis wordt onderzocht hoe en waarom de Sovjet-Unie het beleid binnen de Comecon aanpaste aan de ontwikkelingen die plaatsvonden op het gebied van Europese integratie. Uit dit onderzoek is gebleken dat de houdingen van de Sovjet-beleidsmakers balanceerden tussen ideologische veroordeling van de Europese integratie en aanvaarding van de economische werkelijkheid. Hierdoor kon uiteindelijk de door realisme gevoerde politiek niet worden doorgezet en zocht de Sovjet-Unie in naam van de Comecon uiteindelijk toenadering tot de Europese Gemeenschap. Er wordt onderzoek gedaan naar drie perioden: de jaren vijftig, de jaren zestig en de jaren zeventig waarbij de beleidsvoering van de Sovjet-Unie centraal staat. Bij het onderzoek naar de drie perioden staat het beleid dat de Sovjet-Unie voerde binnen de Comecon centraal. Ook wordt er bij dit onderzoek uitgegaan van de opvatting dat ideologie een belangrijke rol speelde in de besluitvorming van de Sovjet-Unie.

In de jaren vijftig werden de Sovjet-beleidsmakers gedreven door ideologische motieven en was er sprake van een beleid dat gekenmerkt werd door het realisme. Dit uitte zich in de voorspelling dat de Europese integratie zou falen door kapitalistische tegenstellingen van de organisatie en werd de Europese integratie als een bedreiging ervaren door de Sovjet-Unie. Deze motieven droegen bij aan de oprichting van de Comecon en het niet-erkenningsbeleid dat geëist werd door de Comecon-lidstaten vanuit de Sovjet-Unie.

Tijdens de jaren zestig was er sprake van een voorzichtige toenadering tot de Europese Gemeenschap. Dit kan verklaard worden door de economische neergang binnen de Comecon-lidstaten, de behoefte vanuit de Comecon-lidstaten om tot intensievere economische samenwerking met de Europese Economische Gemeenschap over te gaan en het groeiende succes van de Europese Economische Gemeenschap.

De jaren zeventig werden gekenmerkt door een reeks informele onderhandelingen die plaatsvonden tussen de Comecon en de Europese Economische Gemeenschap. De Sovjet-Unie weigerde het supranationale karakter van de Europese Economische Gemeenschap te erkennen en hield hiermee vast aan zijn realistische politiek. De bereidheid om toch tot onderhandelingen met de Europese Economische Gemeenschap over te gaan kan verklaard worden door de achterstand van de Comecon op het wereldtoneel, de economische noodzaak voor de Comecon-lidstaten en voor de Sovjet-beleidsmakers werd dit veroorzaakt door de groeiende onafhankelijkheid van de Europese Economische Gemeenschap van de Verenigde Staten.

Inleiding

‘A United States of Europe, under capitalism, is either impossible or reactionary’.¹ Deze woorden schreef Vladimir Lenin in het artikel ‘The United States of Europe Slogan’ in 1915 naar aanleiding van het verkondigde idee om een Verenigde Staten van Europa, een Europese federatie, te creëren. De houdingen van de leiders van de Sovjet-Unie waren ambivalent ten opzichte van Europese integratie. Een verenigd Europa was in de ogen van de eerste leider van de Sovjet-Unie een onmogelijk scenario. Kapitalistische landen zouden volgens Lenin nooit bereid zijn om een deel van hun autonomie in te leveren. Deze drijfveer van het kapitalisme zou daarom altijd tot oorlog leiden en niet tot vreedzame eenwording. Ondanks het scepticisme tegenover de Europese integratie werd het beleid van Lenin gekenmerkt door een aanmoediging van westerse handel met Rusland en een behoefte aan *peredyshka*, ademruimte.² Met Joseph Stalins machtsovername in 1922 veranderde dit beleid terug naar het oude tsaristische beleid van vóór Lenin en voerde Stalin een extreem anti-Europa beleid. Dit uitte zich bijvoorbeeld in de bereidheid liever met Nazi-Duitsland samen te werken in plaats van met West-Europa.³ Met het aantreden van Nikita Chroesjtsjov in 1953 veranderde dit beleid opnieuw en werd een trend ingezet om betere relaties met het Westen te onderhouden. Het verhoogde risico op een kernwapenoorlog en vooral de verwoestende effecten op de economie van de Sovjet-Unie door verminderde handel met het Westen droegen bij aan deze gematigdere positie van Moskou ten aanzien van het Westen.

In 1951 werd de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal opgericht (EGKS). Toen in 1956 concrete plannen werden gepubliceerd voor de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom), reageerde Moskou hier fel op ondanks de verzoenende houding van Chroesjtsjov. De zes oprichters van de EEG (België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland en West-Duitsland) ontvingen een dreigende boodschap van de Sovjet-Unie tegen het ondertekenen van het verdrag. In deze boodschap stond dat de EEG een bedreiging zou zijn voor de wereldvrede en stabiliteit. Hiervoor in de plaats werd een voorstel aangeboden door de Sovjet-Unie voor een Europese economische samenwerkingsorganisatie onder het toezien oog van de Europese economische commissie van de Verenigde Naties (UNECE).⁴ Het feit dat alle EEG-lidstaten ook deel uitmaakten van de NAVO baarde de Sovjet-Unie zorgen.

Eind jaren zestig en begin jaren zeventig vond er een nieuw integratieproces plaats in West-Europa. De EEG begon een steeds grotere rol te spelen op het wereldtoneel. Het voorstel

¹ Marxists Internet Archive, ‘On the Slogan for a United States of Europe’ (versie 2003), <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1915/aug/23.htm> (30 november 2015).

² Luc Vaillancourt, *The Development of Relations Between Russia and the European Union* (Londen 1996) 28.

³ Ibidem.

⁴ Vaillancourt, *The Development of Relations*, 54.

van de Franse president, Georges Pompidou (1969-1974), om de Europese Politieke Samenwerking (EPS) te vestigen riep paradoxaal genoeg positieve reacties op vanuit de Sovjet-Unie. In Moskou werd gesproken van een positieve ontwikkeling aangezien de Europese Gemeenschap op deze manier een grotere onafhankelijkheid zou verkrijgen van de Verenigde Staten. Dit staat in contrast met de felle reacties vanuit Moskou eind jaren vijftig tegen elke vorm van politieke integratie in de EEG. Tegelijkertijd ging ook de Raad voor Wederzijdse Economische Hulp (RWEH), officieus de Comecon, een nieuw integratieproces in. De Comecon was een economische organisatie onder leiding van de Sovjet-Unie van 1949 tot 1991. De Comecon wordt over het algemeen beschouwd als een reactie op de formatie van de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) in 1947, die werd opgericht om te helpen bij het Marshallplan voor de wederopbouw van Europa na de Tweede Wereldoorlog.

In de ambivalente houdingen van de leiders van de Sovjet-Unie ten aanzien van de Europese integratie zijn grofweg drie periodes te onderscheiden. De eerste periode is eind jaren vijftig tot de jaren zestig, waarin 1957 een belangrijk jaar is geweest. In 1957 ging West-Europa een nieuw integratieproces in dat felle reacties vanuit de Sovjet-Unie opriep. Tegelijkertijd stelde het Instituut voor Wereldeconomie en Internationale Betrekkingen (IMEMO), een Russisch onderzoeksinstituut, een rapport van zestien theses over de EEG op.⁵ Deze theses kunnen beschouwd worden als de basis voor het beleid dat de Sovjet-Unie hanteerde ten aanzien van de Europese integratie in de jaren vijftig. De tweede periode omvat de jaren zestig tot de jaren zeventig. In deze jaren publiceerde het IMEMO wederom stellingen die van invloed zijn geweest op het beleid van de Sovjet-Unie en was er sprake van een veranderende houding van de Sovjetleiders naar West-Europa. De derde periode is de jaren zeventig tot de jaren tachtig, waarin er belangrijke ontwikkelingen binnen de EEG plaatsvonden en er sprake was van diverse (in)formele toenaderingspogingen vanuit Sovjet-, of Comecon-leiders naar de EEG.⁶ Uiteindelijk erkende de Sovjet-Unie pas in 1988 de EEG. Dit had voornamelijk met de politiek van Michail Gorbatsjov (1985-1991) te maken, die de patstelling tussen Oost- en West-Europa wilde doorbreken.⁷

In dit onderzoek zal ik mij richten op de overgangperiode vanaf de afwijzing van de West-Europese integratie naar de uiteindelijke officiële erkenning van de EEG door de Sovjet-Unie. De reden waarom ik in dit onderzoek de Comecon, en in mindere mate de Sovjet-Unie, een centrale rol toeken is omdat in de loop der jaren de EEG niet geïnteresseerd bleek in een voorstel vanuit de Sovjet-Unie om een centrale Europese economie te vestigen. Vanuit de Sovjet-Unie werd om die reden besloten dat de Comecon naar voren werd geschoven als gelijkwaardige

⁵ David F. P. Forte, 'The Response of Soviet Foreign Policy to the Common Market, 1957-63', *Soviet Studies* 19 (1968) 3, 373-386, aldaar 374.

⁶ Vladimir Baranovsky (red.), *Russia and Europe: An End to Confrontation?* (Londen 1994) 67-68.

⁷ Ibidem.

gesprekspartner met de EEG. In deze scriptie onderzoek ik hoe en waarom de Sovjet-Unie het beleid binnen de Comecon aanpaste aan de ontwikkelingen die plaatsvonden op het gebied van de Europese integratie van 1950 tot 1980. Hierbij verwacht ik dat het beleid dat de Sovjet-Unie voerde bekeken kan worden met concepten vanuit het realisme. Het realisme is een dominante theorie binnen Internationale Betrekkingen die vier centrale uitgangspunten kent. Allereerst zijn staten de voornaamste actoren binnen het internationale systeem. De realistische onderzoekstraditie is dan ook sceptisch over het belang en het potentieel van internationale organisaties. Ten tweede wordt het internationale systeem gezien als een anarchie. Door het letterlijk ontbreken van een overkoepelend gezag is de internationale arena een systeem van zelfredzaamheid. Dit wil zeggen dat een staat verantwoordelijk is voor zijn eigen voortbestaan en daarom is de staat vrij om zelf zijn eigenbelangen te definiëren en deze na te streven. Dit anarchistische karakter leidt ertoe dat staten gedreven worden door machtspolitieke besluitvorming. Volgens realisten is het om deze reden onwaarschijnlijk dat staten gedreven worden door ideeën in plaats van pragmatische redenen. Ten derde, en dit sluit aan bij de tweede karakteristiek, worden staten gedreven door het nastreven van eigenbelang aangezien ze zelfredzaam zijn. Ten vierde gaat de realistische onderzoekstraditie uit van de menselijke natuur. Realisten zien de mens van nature als egoïstisch en baatzuchtig en beschouwen staten ook op deze manier.⁸ Ik ga ervan uit dat de Sovjet-Unie in zijn besluitvorming ten aanzien van de Europese integratie gedreven werd door eigenbelang en verwacht daarom dat het beleid gekenmerkt werd door het realisme.

Een kanttekening die ik bij de realistische onderzoekstraditie wil plaatsen is het belang van ideeën en ideologie in de besluitvorming van de Sovjet-Unie. Caroline Kennedy-Pipe wijst hierop wanneer zij benoemt dat theoretici van Internationale Betrekkingen geneigd zijn om de rol van ideologie 'af te doen als een gegeven in het Sovjet-wereldbeeld' en met een realistisch perspectief beargumenteren dat de Sovjet-Unie slechts gedreven werd door pragmatisme en eigenbelang in de besluitvorming, in plaats van ideeën en ideologie.⁹ Ik sluit me in dit onderzoek aan bij het argument van Kennedy-Pipe en ik zal in dit onderzoek dan ook aandacht schenken aan het belang van ideologie, niet enkel het belang van machtspolitieke en pragmatische motieven in het beleid dat de Sovjet-Unie voerde ten opzichte van de Europese integratie.

Dit onderzoek zal ingaan op het debat omtrent het integratieproces van de EEG en de uitdaging van niet-lidstaten om hun toegang tot de EEG-markt te herzien. Ook zal er onderzoek

⁸ William C. Wohlforth (red.), *The Oxford Handbook of International Relations* (Oxford 2008) 133, 154.

⁹ Kennedy-Pipe beargumenteert in dit artikel, aan de hand van bovengenoemd voorbeeld, dat het overzien van het belang van ideeën in het beleid van een land een gemis is in het dialoog tussen Internationale Betrekkingen theoretici en Internationale Betrekkingen historici. Beide partijen kunnen volgens Kennedy-Pipe juist van elkaars vocabulaire leren – Caroline Kennedy-Pipe, 'International History and International Relations theory: a dialogue beyond the Cold War', *International Affairs* 76 (2000) 4, 741-754, aldaar 741, 744.

gedaan worden naar de integratiemethoden van de Comecon. De bestaande historiografie is over het algemeen gericht op een geschiedenis van winnaars. In de Koude Oorlog is het Westen als winnaar uit de strijd gekomen, specifiek de Verenigde Staten. Op het gebied van internationale organisaties wordt de NAVO als winnaar gezien. Diens tegenhanger, het Warschaupact, is in dergelijke onderzoeken vaak onderbelicht. Hetzelfde kan gesteld worden over de Europese integratie en diens tegenhanger, de Comecon.¹⁰ Bovendien belichten de schaarse bijdragen over de betrekkingen tussen de Sovjet-Unie en de Europese integratie vaak de Europese kant en niet het beleid van de Russen. Wanneer gekeken wordt naar de bestaande literatuur over de Comecon, is het opvallend dat er in de jaren zeventig en begin jaren tachtig een grote waardering is voor de toekomst van de Comecon ten aanzien van de Europese integratie.¹¹ Het einde van de Comecon in 1991 leek samen te gaan met een aanzienlijke afname van de literatuur. Recentelijk lijkt er een herwaardering te zijn voor onderzoek naar de interne machtsverhoudingen in het socialistische blok.¹² Dit onderzoek zal niet gefocust zijn op de interne machtsverhoudingen binnen de Comecon, zoals bijvoorbeeld Suvi Kansikas heeft gedaan.¹³ In plaats daarvan is dit onderzoek gefocust op de manier waarop de Sovjet-Unie de Comecon als medium gebruikte om toenadering te zoeken tot de EEG.

Alvorens dieper in te gaan op de literatuur, verdienen enkele termen enige toelichting gezien hun ambigue karakter. Een term die toelichting behoeft is 'ideologie'. Ik zal met de term ideologie doelen op de specifieke definitie van ideologie zoals omschreven door socioloog Karl Mannheim. Mannheim onderscheidt twee concepten van ideologie. Het eerste concept, de 'totale' opvatting van ideologie, wijst erop dat er een verband bestaat tussen een bepaalde reeks aan overtuigingen en een bepaalde sociale groep.¹⁴ Het tweede concept noemt Mannheim de 'specifieke' opvatting van ideologie, die erop wijst dat ideeën gebruikt kunnen worden om een bepaalde sociale of politieke order te kunnen handhaven. Deze ideeën kunnen het handelen van

¹⁰ Suvi Kansikas, *Socialist Countries Face the European Community* (Frankfurt 2014), 29.

¹¹ Bijvoorbeeld, C.F.G. Ransom, 'The Future of EEC-Comecon Relations', *The World Today* 27 (1971) 10, 438-448; Christopher Binns, 'From USE to EEC: The Soviet Analysis of European Integration under Capitalism', *Soviet Studies* 30 (1978) 2, 237-261; John Pinder, 'The Community and Comecon: What Could Negotiations Achieve?', *The World Today* 33 (1977) 5, 176-185; Tibor Kiss, George Hajdu, 'International Cooperation in Planning within COMECON', *Eastern European Economics* 14 (1976) 4, 3-29; Michael Kaser, 'Comecon and the New Multilateralism', *The World Today* 28 (1972) 4, 162-169; Michael Kaser, 'The EEC and Eastern Europe: Prospects for Trade and Finance', *International Affairs* 49 (1973) 3, 402-412; Marshall D. Schulmann, 'The Communist States and Western Integration', *International Organization* 17 (1963) 3, 649-662.

¹² Bijvoorbeeld, Torsten Diedrich, Winfried Heinemann en Christian F. Ostermann, *Der Warschauer Pakt* (Links 2008), 133-148; Laurien Crump, *Warsaw Pact Reconsidered* (Abingdon 2015); Suvi Kansikas, *Socialist Countries Face the European Community* (Frankfurt 2014); Elena Dragomir, 'The Formation of the Soviet Bloc's Council for Mutual Economic Assistance: Romania's Involvement', *Journal of Cold War Studies* 14 (2012) 1, 34-47; Piers N. Ludlow, *European Integration and the Cold War: Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973* (Routledge 2007).

¹³ Suvi Kansikas, *Socialist Countries Face the European Community* (Frankfurt 2014).

¹⁴ Peter Burke, *History and Social Theory* (Cambridge 2005) 98.

een bepaalde politieke orde verantwoorden.¹⁵ Wanneer ik verwijs naar 'Europese integratie' doel ik op het integratieproces dat plaatsvond vanaf 1948, met de oprichting van de OEES in West-Europa. Met West-Europa en het Westen doel ik specifiek op de zes landen die in 1951 het Verdrag van Parijs ondertekenden voor de oprichting van de EGKS en gezamenlijk het Europese integratieproces ingingen.

De verdeling over de drie perioden staat gelijk aan de verdeling van de hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk omvat de jaren vijftig en zal voornamelijk gefocust zijn op het ontstaan en de structuur van de Comecon. Om welke reden werd de organisatie opgericht? Hoe stelde de Sovjet-Unie zich in de jaren vijftig op ten aanzien van de Europese integratie en hoe stelde de Comecon zich op? In het volgende hoofdstuk zal ik kijken naar de veranderde houding van de Sovjet-Unie ten aanzien van de Europese integratie aan de hand van een gesprek dat Chroesjtsjov (1953-1964) in 1962 voerde met U Thant (1961-1971), toenmalig Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties (VN). Uitspraken die gedaan zijn tijdens dit gesprek zal ik vergelijken met een uitspraak van minister-president van de Sovjet-Unie, Aleksej Kosygin (1964-1980) in 1967. In het daaropvolgende hoofdstuk analyseer ik het beleid van de Sovjet-Unie tijdens de jaren zeventig aan de hand van een toespraak van Leonid Brezjnev (1964-1982) in 1972. Ten slotte zal ik antwoord geven op de vraag hoe en waarom de Sovjet-Unie het beleid binnen de Comecon aanpaste aan de Europese integratie die plaatsvond tussen de jaren 1950 en 1980.

¹⁵ Ibidem, 99.

1. De dogmatische afwijzing van de West-Europese integratie tijdens de jaren vijftig

Politieke en ideologische motieven hadden voor de Sovjet-beleidsmakers tijdens de jaren vijftig prioriteit boven de economische voordelen van mogelijke samenwerking tussen de Comecon en de EEG. In dit hoofdstuk zal ik onderzoeken hoe de Sovjet-Unie zich (in de context van de Comecon) opstelde tegenover de ontwikkelingen die plaatsvonden omtrent de Europese integratie. Ook zal ik de organisatiestructuur van de Comecon behandelen aan de hand van het Handvest van de Comecon.

1.1 De organisatiestructuur van de Comecon

In 1949 werd de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) opgericht als reactie op het Marshallplan om de wederopbouw van Europa na de Tweede Wereldoorlog te stimuleren. Door enkele historici, waaronder Wolfgang Mueller, wordt gesuggereerd dat de Comecon in 1949 werd opgericht als tegenreactie op de oprichting van de OESO en het Marshallplan. Zo werden Oost-Europese landen 'gedwongen' door Stalin om de uitnodiging voor het Marshallplan te weigeren en werd het Marshallplan tegengegaan met het Molotovplan waardoor ruim een jaar later de Comecon werd opgericht.¹⁶ Aan de basis van de Comecon stond dan ook 'de afwijzing van deze landen om zich te onderwerpen aan de dictaten van het Marshallplan'. Dit was één van de belangrijkste factoren in het besluit de landen te verenigen met economische doeleinden.¹⁷ Ik zie reden om aan te nemen dat dit verklaard kan worden vanuit een belangrijke theorie binnen het realisme, de 'balance-of-threat-theory'. Zoals de naam al doet vermoeden, gaat deze theorie uit van de voorspelling dat staten, wanneer ze zich bedreigd voelen, ervoor zullen zorgen dat ze een evenwicht bereiken met de bedreigende staten. De bedreiging wordt ingegeven door drie belangrijke variabelen: het bereik van de bedreiging (de militaire en economische capaciteit), de geografische ligging en de perceptie van (agressieve) bedoelingen. William C. Wohlforth schrijft hierover: 'als een staat machtig wordt en als zijn ligging en gedrag de perceptie van dreiging van de andere staten voeden, dan zullen er evenwichtsstrategieën in het buitenlands beleid van deze landen worden opgesteld'.¹⁸ De oprichting van de Comecon kan verklaard worden vanuit deze theorie aangezien de Sovjet-Unie (en andere socialistische staten) zich geografisch gezien bedreigd voelde(n) doordat West-Europa zich ging verenigen en de Marshallhulp als economische basis had. Bovendien werden de bedoelingen van het Marshallplan als bedreigend ervaren door de Sovjet-Unie; hierdoor kwamen

¹⁶ Wolfgang Mueller, 'The Soviet Union and Early West European Integration', *Journal of European Integration History* 2 (2009) 15, 67-86, aldaar 70.

¹⁷ Sonu Trivedi, *A Handbook of International Organizations* (New Delhi 2005), 322.

¹⁸ Wohlforth (red.), *The Oxford Handbook of International Relations*, 141.

immers veel West-Europese landen feitelijk aan de zijde van de Verenigde Staten te staan. De Sovjet-Unie diende een evenwichtsstrategie aan te nemen en de oprichting van de Comecon leek daar een uitgelezen mogelijkheid voor.

In het Handvest van de Comecon staat dat de Comecon een open internationale organisatie is die staten lidmaatschap geeft wanneer deze staten dezelfde 'doelstellingen en beginselen' als de Comecon delen en bereid zijn om aan de verplichtingen die zijn opgenomen in het Handvest te voldoen.¹⁹ In het Handvest is opgenomen dat de Comecon gebaseerd is op het principe van soevereine gelijkheid van alle lidstaten en een interstatelijke organisatie is.²⁰ Alle lidstaten hadden recht op gelijke vertegenwoordiging en hadden één stem in alle organen van de Comecon, ongeacht de financiële bijdrage aan de Comecon of de economische omvang van het land. Tot 1967 hadden alle landen vetorecht. Het gevolg hiervan was dat tot 1967 beslissingen erg moeizaam werden doorgevoerd aangezien er veel gebruik van dit vetorecht werd gemaakt en leidde dit tot een tamelijk slapend bestaan van de organisatie. Het doel van de Comecon was het coördineren van economische activiteiten van wederzijds belang en het creëren van een multilateraal economisch, wetenschappelijk en technologisch samenwerkingsverband.²¹ Het is belangrijk om in gedachten te houden dat dit streven niet volgens Westerse maatstaven bekeken dient te worden. Binnen de Comecon werd namelijk niet gestreefd naar een gemeenschappelijke markt en van politieke eenwording was dan ook absoluut geen sprake. Dit laatste was uitgesloten aangezien de Comecon niet over supranationale bevoegdheden beschikte.²² De voornaamste opzet van de Comecon was de afscherming van het eigen sociaaleconomische systeem en de versteviging van de dominantie van de Sovjet-Unie in het Midden- en Oost-Europese gebied.

Onderling bestonden er grote economische verschillen tussen de lidstaten, zowel de grootte van de economie als de economische ontwikkeling van de landen. Het niveau van industrialisatie was laag en ongelijk. Zo produceerde de Sovjet-Unie maar liefst zeventig procent van het Bruto Nationaal Product (BNP) van de Comecon.²³ Eenheid werd voornamelijk veroorzaakt door de gedeelde ideologie en de gemeenschappelijke politiek en economisch beleid dat de landen voerden, bijvoorbeeld ten aanzien van economisch eigendom (staat versus privaat) en marktmanagement (plan versus markt). Ook het Warschaupact, waar Oost-Europese staten lid van waren, zorgde voor verbintenis tussen deze staten en de Sovjet-Unie in de Comecon.

¹⁹ Sam Houston State University, 'The Council for Mutual Economic Assistance Charter 1974', http://www.shsu.edu/~his_ncp/COMECON.html (10 december 2015).

²⁰ De elf lidstaten van de Comecon waren: de Sovjet-Unie, Bulgarije, Hongarije, Tsjechoslowakije, Polen, Roemenië, Albanië (volwaardig lid tot 1961, maar nam vanaf toen geen deel meer aan de werkzaamheden van de Comecon), Oost-Duitsland, Cuba, Mongolië en Vietnam.

²¹ Sam Houston State University, 'The Council for Mutual Economic Assistance Charter 1974', http://www.shsu.edu/~his_ncp/COMECON.html (10 december 2015).

²² De respectering van de soevereiniteit van de lidstaten nam bij de Comecon een centrale plaats in. In tegenstelling tot de EEG vond er bij de Comecon geen soevereiniteitsoverdracht plaats.

²³ Robert Baudelaux, Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe. Crisis and Change* (New York 1998), 549-540.

1.2 De eerste jaren van de Comecon

De eerste jaren van het bestaan van de Comecon werden gekenmerkt door trage besluitvorming. Robert Bideleux en Ian Jeffries beargumenteren dat Stalin er bewust voor koos om de Comecon zwak te houden zodat zijn bondgenoten verdeeld en machteloos zouden zijn ten aanzien van de Sovjet-Unie. Aan het begin van de jaren vijftig droeg de Comecon de praktische taak om te voorzien in handelscontracten tussen diens leden.²⁴ Gemeenschappelijke handel groeide in deze jaren dan ook sterk: in 1938 werd er slechts voor dertien procent van de handel van toekomstige Comecon-leden gevoerd met elkaar, in 1953 was dit tachtig procent. Dit is volgens Kansikas te wijten aan het gebrek aan andere handelspartners vanwege de groeiende spanningen van de Koude Oorlog, niet om wederzijds economisch voordeel te bereiken.²⁵ Al gauw bleek echter dat de gemeenschappelijke socialistische markt verschillende structurele problemen ondervond. Het systeem van planeconomie stond bij alle lidstaten centraal. Een staat kon echter niet vooruit plannen wat handelspartners zouden kopen of op welke prijs het product gesteld moest worden. Een gevolg hiervan was dat op den duur de productie voor exportgoederen vrijwel vermeden werd.²⁶

1.3 De Sovjet-Unie en de Comecon ten aanzien van de Europese integratie

Met het overlijden van Stalin in 1953 kwam er enige verlichting in het starre verwerpingsbeleid van de Sovjet-Unie ten aanzien van de Europese integratie. Zo introduceerde Chroesjtsjov in 1956 de beginselen van de 'vreedzame co-existentie' met het Westen. Volgens deze visie bestonden weliswaar nog steeds scherpe tegenstellingen tussen de kapitalistische en socialistische landen, maar hoefden deze niet noodzakelijkerwijs te leiden tot oorlog. Deze visie ging echter vooralsnog gepaard met de aanname dat de kapitalistische landen uiteindelijk ten onder zouden gaan (welke in lijn staat met de visie van Lenin).²⁷ Historici lijken eensgezind te zijn over de oorzaken van de voorzichtige toenadering vanuit de Sovjet-Unie tot West-Europa: dit kwam voornamelijk door pragmatische redenen. Ten eerste zorgden de kosten van de wapenwedloop met de Verenigde Staten er weliswaar voor dat de Sovjet-Unie kon uitgroeien tot een militaire macht, maar de industrie was hierdoor voornamelijk gefocust op zware industrie, in plaats van lichte. Er was een groot tekort aan consumptiegoederen. Ten tweede liep de Sovjet-Unie op technologisch en innovatief niveau achter op het Westen. Chroesjtsjov verliet daarom Stalins principe dat de Sovjet-Unie zelfvoorzienend diende te zijn en bekeek de mogelijkheden tot het

²⁴ Baudelaux, Jeffries, *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*, 549-540.

²⁵ Kansikas, *Socialist Countries*, 39.

²⁶ *Ibidem*, 40.

²⁷ Jules Hermans, *Uitgerekend Europa: Geschiedenis van de Europese integratie* (Amsterdam 1996), 101-121.

vestigen van handelsrelaties met het Westen.²⁸ Het beleid van vreedzame co-existentie van Chroesjtsjov had geen noemenswaardige gevolgen.

In dezelfde periode gingen landen in West-Europa een nieuw integratieproces in dat leidde tot de oprichting van de EGKS in 1951 en later, in 1957, tot de oprichting van de EEG en Euratom.²⁹ In 1957 keerde de Sovjet-Unie terug naar het Stalinistische beleid ten aanzien van de Europese integratie: de Westerse organisaties werden scherp verworpen. Zoals vermeld ontvingen de zes oprichters van de EEG een dreigende boodschap van de Sovjet-Unie en werd er een niet-erkenningsbeleid gehanteerd dat ook na de oprichting van de organisaties werd voortgezet. In lijn met de ontwikkelingen in West-Europa publiceerde het IMEMO zestien stellingen. Zo zou Euratom in het leven geroepen zijn ter voorbereiding op een atoomoorlog. De EEG werd bestempeld als de economische basis van de NAVO. Bovendien zou de EEG gebaseerd zijn op het uitbuiten van de werkende klasse, zou het de expansionistische dromen van Duitsland voeden en zou het een vorm zijn van neokolonialisme. Over het potentieel van de West-Europese organisaties bestond geen twijfel: door het kapitalisme zou de samenwerking snel ten onder gaan.³⁰

De Sovjet-Unie weigerde de organisaties van de Europese Gemeenschap (EG) te erkennen. De EG werd gezien als een directe bedreiging voor diens veiligheid. Ook vanuit de Comecon-lidstaten werd een beleid van niet-erkenning geëist. Toen er door West-Europa werd gepleit om West-Duitsland bij de EEG te betrekken werd het wantrouwen van de Sovjet-Unie versterkt. Bovendien zou een sterk West-Europa de aandacht kunnen trekken van Oost-Europa en hiermee de eenheid binnen de Comecon kunnen verstoren.³¹ Hieruit kan geconcludeerd worden dat machtspolitieke overwegingen voor de Sovjet-Unie de overhand hadden in de jaren vijftig boven de mogelijke economische voordelen van samenwerking met de EEG.

²⁸ Hermans, *Uitgerekend Europa*, 101-121. Zie ook: A.P. Goudoever, *De geschiedenis van de Sovjetunie* (Den Haag 1991), 93.

²⁹ De EEG moest de wederzijdse handel stimuleren om zo een grotere welvaart te genereren. Euratom was bedoeld om de hoge kosten voor de ontwikkeling van kernenergie te delen.

³⁰ Forte, 'The Response of Soviet Foreign Policy to the Common Market', 374.

³¹ Kansikas, *Socialist Countries*, 42.

2. Een voorzichtige verschuiving richting het Westen in de jaren zestig

Al gauw bleek dat de ideologische veroordeling van de Sovjet-beleidsmakers ten aanzien van de EG niet langer houdbaar zou zijn. De voorspellingen van Lenin en opvolgende beleidsmakers kwamen niet uit: een Europese kernaanval op de Sovjet-Unie bleef uit, de EEG werd een groot succes en de EG ging niet ten onder aan onderliggende tegenstellingen van de kapitalistische lidstaten.³² De omvang van de handel tussen de zes oprichters van de EEG verzesvoudigde tussen 1958 en 1979 en het BNP van de EG nam toe met zeventig procent.³³ De jaren zestig werden gekenmerkt door een negatieve houding van de Sovjet-Unie maar desalniettemin een veranderend perspectief op de Europese integratie. Er was voor het eerst sprake van voorzichtige toenadering naar de EG. Wat veroorzaakte deze toenadering?

2.1 De EEG als belangrijk fenomeen

In 1962 ontwikkelde het IMEMO 32 stellingen met betrekking tot de Europese integratie. Deze stellingen bevatten wederom sterke kritiek naar de ideologische insteek van de EEG, maar tevens werd vastgesteld dat het bestaan van de EEG de samenwerking tussen de bestaande economische blokken niet uit zou sluiten.³⁴ Adjunct-directeur van IMEMO, A. Kirsanov, benadrukte in een toespraak dat de EEG een 'nieuw, ingewikkeld en belangrijk fenomeen' was en hij waarschuwde de Sovjetbeleidsmakers voor de veronderstelling dat de EEG gedoemd was te mislukken door de kapitalistische insteek van de organisatie.³⁵ Met deze analyse van het IMEMO werd een duidelijke breuk gemaakt met de zestien stellingen uit 1957. Voor het eerst werd erkend dat de EEG een nieuw bestaand 'fenomeen' was in plaats van de economische basis van de NAVO en het Westers grootkapitaal. Er werd benadrukt dat Sovjetbeleidsmakers economische samenwerkingen zouden moeten overwegen.

2.2 De Sovjet-Unie als voorstander van vrije handel

In een gesprek met U Thant besprak Chroesjtsjov in 1962 zijn visie op de EEG. Volgens Chroesjtsjov was de kern van de Gemeenschappelijke Markt een 'dominantie van monopolies van westerse landen' en promootte de EEG absoluut geen vrije markt. De handel binnen de EEG zou ten koste gaan van onderontwikkelde landen en zou, tot op bepaalde hoogte, in dienst staan van de Verenigde Staten. De belangen van de Sovjet-Unie zouden niet in gevaar komen: de

³² Derk-Jan Eppink, Pascale C. A. E. de Wouters d'Oplinter, 'De EG en de Comecon: een asymmetrische relatie', *Internationale Spectator* 39 (1985), 189-199, aldaar 193.

³³ Hermans, *Uitgerekend Europa*, 121.

³⁴ Eppink, de Wouters d'Oplinter, 'De EG en de Comecon: een asymmetrische relatie', 193.

³⁵ Christopher Binns, 'From USE to EEC: The Soviet Analysis of European Integration under Capitalism', *Soviet Studies* 30 (1978) 2, 237-261, aldaar 250.

Sovjet-Unie had namelijk zelf ook een sterke gesloten markt (Comecon) en Chroesjtsjov benadrukte dan ook dat de Sovjet-Unie niet bang was voor de EEG. Chroesjtsjov sprak geen behoefte uit tot samenwerking met de EEG, maar profileerde zichzelf plotseling als voorstander van vrije wereldhandel. De geslotenheid van de EEG zou een gevaar zijn voor onderontwikkelde landen en daarom riep hij de VN op om op te treden tegen dergelijke blokvorming van de EEG.³⁶

Toen er plannen verkondigd werden over de betrekking van Groot-Brittannië bij de EEG, verkondigde Aleksej Kosygin, in 1967 dat de naam 'Gemeenschappelijke Markt' niet zou kloppen aangezien niet alle landen vrij kunnen toetreden. Dergelijke markten zouden volgens Kosygin open moeten staan voor samenwerking met 'alle naties van Europa' op gelijke voet.³⁷ Deze uitspraak kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Volgens Werner Feld kan het gezien worden als gewoonweg een 'schouderklopje' voor de Britse inspanningen om de hechte kring van de EEG-leden te doorboren. Het kan ook gezien worden als erkenning van de waarde van de Gemeenschappelijke Markt (ondanks diens kapitalistische aard) en de economische voordelen die de Oostbloklanden zouden kunnen genieten wanneer de Gemeenschappelijke Markt zou worden uitgebreid naar alle landen van Europa.³⁸ Aangezien Kosygin zichzelf plots als voorstander van vrijhandel profileert, stel ik dat deze uitspraak in lijn staat met de uitspraak van Chroesjtsjov uit 1962.

2.3 De neergang van de Comecon

In de jaren zestig leken de hoogtijjaren van de Comecon voorbij te zijn. Veel van de Comecon-landen werden geconfronteerd met sterk afnemende groeicijfers halverwege de jaren zestig. Zo toont Lee Kendall Metcalf aan dat het BNP van Tsjechoslowakije van 6,8% in 1961 afnam naar 2,2% in 1963.³⁹ Een aantal Comecon-lidstaten was van mening dat de Comecon zich meer zou moeten openstellen voor andere markten om isolationisme en economische neergang tot een halt te roepen.⁴⁰ Een oplossing die de Comecon-landen zelf voor ogen hadden voor hun economische neergang was een toename in de handel met landen aan de andere kant van het IJzeren Gordijn. Handel tussen Oost- en West-Europa nam halverwege de jaren zestig sterk toe. Deze handel werd geregeld door traditionele bilaterale handelsovereenkomsten. Deze gaven de Comecon-leden toegang tot de westerse markten. Voor de leden van de Comecon was deze handel belangrijk om toegang te krijgen tot technische producten en consumptiegoederen. In het Handvest van de

³⁶ Conversatie tussen Cde. N.S. Chroesjtsjov en Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties U Thant (28 augustus 1962) in: *Istochnik*, no. 6 (2003) 150-158.

³⁷ Werner Feld, *The European Common Market and the World* (New Jersey 1967) 158.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Lee Kendall Metcalf, 'The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s', *Europe-Asia Studies* 45 (1993) 6, 1071-1090, aldaar 1072.

⁴⁰ Mikhail Lipkin, 'The Soviet Union, CMEA, and the Question of First EEC Enlargement' (2006), <http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers3/Lipkin.pdf> (7 december 2015).

Comecon stond dan ook niets opgenomen om de handelsovereenkomsten met niet-socialistische landen tegen te gaan.⁴¹

De bilaterale handelsovereenkomsten die Comecon-landen afsloten met de EEG-landen leken de Sovjetleiders geen zorgen te maken. Zolang de vastlegging van dergelijke relaties met kapitalistische landen gebaseerd was op de 'broederlijke banden van de gehele socialistische gemeenschap', zoals toenmalige vicepresident van de Sovjet-Academie voor de Wetenschappen in 1969 schreef, zou de kans erg klein zijn dat een Oost-Europese staat ten koste van diens lidmaatschap van de Comecon zou handelen. Met andere woorden, vanuit de Sovjet-Unie werd de kans erg klein geacht dat leden van de Comecon ten koste van andere Comecon-lidstaten zouden handelen.⁴²

Aan het einde van de jaren zestig werd het niet-erkenningsbeleid dat de Sovjet-Unie eiste nog steeds gehandhaafd door Comecon-staten, hoewel enkele van hen de EEG de facto hadden erkend door het aangaan van onderhandelingen met de Commissie over landbouwhandel. Er bestonden verschillende toekomstvoorspellingen over de relatie tussen de Comecon en de EEG.⁴³ Naar verwachting zouden steeds meer lidstaten van de Comecon de EEG officieel erkennen.⁴⁴ Een andere voorspelling was dat de Comecon en de EEG als eenheden op den duur geconfronteerd zouden worden met elkaar en de mogelijkheden voor handelsovereenkomsten tussen de twee dienden niet uitgesloten te worden.⁴⁵

De ogen van de beleidsmakers van de Sovjet-Unie leken geopend te zijn: de invloed van de EEG op de wereldeconomie werd erkend en de verhouding met de EEG werd herzien. Volgens Mikhail Lipkin is dit te wijten aan een aantal ontwikkelingen die plaatsvonden in de jaren zestig. Zo werd de EEG, zoals vermeld, in de jaren zestig steeds succesvoller op economisch gebied. Tegelijkertijd vond er groeiende onrust plaats in socialistische landen zoals Joegoslavië, Roemenië en China. De erkenning van de (grotendeels positieve) invloed die de EEG had op de wereldmarkt ging volgens Lipkin samen met de onrust in socialistische landen. In lijn hiermee staat de visie van Feld die beargumenteert dat de 'consistente en substantiële uitbreiding van de handel tussen Comecon en EEG-landen en het toenemende belang van een

⁴¹ Kansikas, *Socialist Countries*, 44.

⁴² C.F.G. Ransom, 'The Future of EEC-COMECON Relations', *The World Today* 27 (1971) 10, 438-448, aldaar 441.

⁴³ Bijvoorbeeld: Michael Kaser, 'The EEC and Eastern Europe: Prospects for Trade and Finance', *International Affairs* 49 (1973) 3, 402-412; John Pinder, 'The Community and Comecon: What Could Negotiations Achieve?', *The World Today* 33 (1977) 5, 176-185.

⁴⁴ Polen in 1964, Hongarije, Roemenië en Bulgarije in 1969 - Ransom, 'The Future of EEC-COMECON Relations', 442.

⁴⁵ Ransom, 'The Future of EEC-COMECON Relations', 447.

aantal Oostbloklanden in directe relatie tot de 'Gemeenschappelijke Markt' sterk bijdroegen aan toekomstige toenaderingen tussen de Comecon en de EEG.⁴⁶

⁴⁶ Feld, *The European Common Market and the World*, 158.

3. De Comecon als gesprekspartner naar voren geschoven in de jaren zeventig

Toen het de Sovjet-Unie duidelijk werd dat een direct samenwerkingsverband met de EEG niet mogelijk was, werd de Comecon naar voren geschoven als potentiële en gelijkwaardige organisatie en gesprekspartner. In dit hoofdstuk zal ik onderzoeken hoe de Sovjet-Unie toenadering zocht tot de EEG in de jaren zeventig.

3.1 De Comecon staat stil

Aan het begin van de jaren zeventig werd de achterstand van de Comecon op internationaal gebied steeds duidelijker. Veel landen hadden de EEG officieel erkend, terwijl nog geen enkel kapitalistisch land de Comecon erkenning had gegeven. In 1962 kreeg het een nieuw lid, Mongolië, maar behalve deze ontwikkeling was er weinig vooruitgang in handelspartners die de internationale entiteit van de Comecon wilden erkennen. Albanië trok zich zelfs terug uit de Comecon aan het begin van de jaren zestig.⁴⁷ Het werd de leden van de Comecon langzamerhand duidelijk: de EEG trok aan het langste eind in Europa. Een ontwikkeling die deze verhoudingen nog meer op scherp stelde, was een ontwikkeling binnen de EEG zelf. Vanaf 1970 zouden alle handelsakkoorden slechts op communautair niveau gevoerd mogen worden, via de Europese Commissie. Dit wil zeggen dat alle (bilaterale) handelsovereenkomsten van de lidstaten van de EEG door de Commissie besproken zouden moeten worden; voor 1970 konden lidstaten van de EEG zelf besluiten of ze al dan niet een handelsovereenkomst met een land wilden afsluiten. Vanaf 1 januari 1973 werd het de lidstaten van de EEG verboden om nog over een bilateraal handelsakkoord met een Oost-Europees land te onderhandelen.⁴⁸ Alle bestaande handelsakkoorden tussen de EEG-lidstaten en de Comecon-lidstaten liepen op 31 december 1974 af.⁴⁹

De groei van de autoriteit van de EEG dreigde de handel die de socialistische landen tot dan toe gevoerd hadden te beëindigen. De Comecon-leden werden geconfronteerd met grofweg drie mogelijkheden. De eerste optie zou een beëindiging betekenen van de handelsverdragen met de EEG-lidstaten en geen mogelijkheid bieden tot het vastleggen van nieuwe handelsovereenkomsten. De tweede optie was een erkenning van de EEG die de mogelijkheid

⁴⁷ Het besluit van Albanië om zich terug te trekken uit de Comecon werd veroorzaakt door de verslechterde bilaterale verhouding met de Sovjet-Unie. Zo was Envar Hoxha (1944-1985), de leider van Albanië, van mening dat de Sovjet-Unie te liberaal geworden was sinds de dood van Stalin. De terugtrekking uit de Comecon door Albanië ging samen met het besluit zich terug te trekken uit het Warschaupact - Kansikas, *Socialist Countries*, 67-68.

⁴⁸ Eppink, de Wouters d'Oplinter, 'De EG en de Comecon: een asymmetrische relatie', 194.

⁴⁹ Frankrijk sloot voor 1970 snel nog een bilateraal handelsakkoord met de Sovjet-Unie af, om deze reden moest de overgangperiode voor een gemeenschappelijke handelspolitiek ten aanzien van Oost-Europa worden verlengd tot 1974.

zou openen om handelsbetrekkingen te vestigen. De derde mogelijkheid zou een poging zijn om erachter te komen hoe er economische relaties konden vastgelegd worden door de institutionele structuur van de EEG te omzeilen.

3.2 Van Comprehensive naar Compromis: een economische noodzaak?

Gelijktijdig met de intensievere West-Europese integratie vond er binnen de Comecon een nieuwe ontwikkeling plaats: het Comprehensive Program ging van start in 1971. Volgens de Sovjetvertegenwoordiger in de Comecon, Mikhail Lesechko, was het belangrijkste punt van het programma 'de mechanismen en beginselen van de intra-blok integratie te definiëren'. Voor het eerst in de onderhandelingen van de Comecon werd er gesproken over 'integratie', in plaats van 'samenwerking'. Het woord integratie werd voorheen vermeden omdat dit werd beschouwd als een westerse vorm van samenwerking.⁵⁰

Historici zijn niet eensgezind over de redenen waarom de Comecon het Comprehensive Program opstelde. Kansikas beargumenteert dat, op basis van de rapporten van het Uitvoerend Comité van de Comecon, het Comprehensive Program geen reactie was op de ontwikkelingen die plaatsvonden omtrent de Europese integratie. De nadruk voor de lidstaten lag er meer op dat hun eigen rechten ongeschonden bleven. Zo kwamen vertegenwoordigers van Bulgarije en Mongolië naar de vergaderingen met de insteek om uiting te geven aan specifieke nationale belangen en wilden vertegenwoordigers van Polen en Hongarije maatregelen op kwesties over internationale samenwerking van de Comecon.⁵¹ Aan de andere kant, zo beargumenteert Kazimierz Grybowski, nam de Comecon terminologie van het Westen over zoals de term 'integratie' in plaats van 'samenwerking' en was er aanzienlijke behoefte aan hernieuwing in de Comecon door de verdeling in de Europese economie die in gevaar leek te komen. Zo produceerde West-Europa machines, fabrieksapparatuur, technologie en modernisering van de industriële vestigingen voor Oost-Europa. Oost-Europa leverde op zijn plaats het Westen goedkope arbeid en grondstoffen. Deze tweedeling mocht niet in gevaar komen; hervorming binnen de Comecon was daarom noodzakelijk.⁵² In een passage van het Comprehensive Program staat dat de Comecon-lidstaten de economische, wetenschappelijke en technische banden met de ontwikkelde kapitalistische staten zullen voortzetten. Er leek vanuit de lidstaten van de Comecon een realisatie te zijn van de (onofficiële) wederzijdse afhankelijkheidsrelatie tussen de Comecon en de EEG. Volgens Grybowski was het Comprehensive Program wel een reactie op de Europese integratie aangezien de lidstaten van de Comecon met de Europese integratie moesten meegaan

⁵⁰ Eppink, de Wouters d'Oplinter, 'De EG en de Comecon: een asymmetrische relatie', 189.

⁵¹ Kansikas, *Socialist Countries*, 66-67.

⁵² Kazimierz Grybowski, 'The Council for Mutual Economic Assistance and the European Community', *The American Journal of International Law* 84 (1991) 1, 284-292, aldaar 286.

om hun economische plaats in Europa te kunnen behouden.⁵³

Op 25 januari 1972 hield Leonid Brezjnev een toespraak voor de vertegenwoordigers van de Sovjet-vakbonden waarin hij de houding van de Sovjet-Unie ten opzichte van de EEG voorlegde. In zijn toespraak kwam Brezjnev terug op de stellingen van het IMEMO zoals deze gepubliceerd waren in 1957 en in 1962. Zo sprak Brezjnev: 'Het zou onjuist zijn om hun [EEG] relatie met de Verenigde Staten als die van een leenman aan een leenheer te zien, alhoewel dit precies de situatie in de jaren vijftig en zelfs in de jaren zestig was.'⁵⁴ Brezjnev stelde dat de situatie vanaf de jaren zestig aanzienlijk was veranderd. Er zou nog steeds veel invloed van de Verenigde Staten op de EEG zijn, maar de Verenigde Staten zouden niet langer alle kaarten in handen hebben. Brezjnev benoemde de tegengestelde belangen van de kapitalistische formatie en die van de Comecon en de gevaren die integratie binnen de kapitalistische gemeenschap met zich mee zou brengen. Hij noemde echter ook dat deze integratie ervoor zorgde dat de Europese kapitalistische landen 'sterker worden tegenover de Verenigde Staten'. Europese (kapitalistische) integratie zou dus zorgen voor een grotere onafhankelijkheid van de Verenigde Staten. Ook benoemde Brezjnev:

De kwestie over onze betrekkingen met de Gemeenschappelijke Markt omvat de economische en politieke belangen van de Comecon-landen en daarom moet er collectief worden gekeken naar een oplossing die de gehele socialistische gemeenschap zal versterken.⁵⁵

De redenen voor de toenadering vanuit de socialistische gemeenschap naar de kapitalistische gemeenschap werden volgens Brezjnev veroorzaakt door de groeiende onafhankelijkheid van het kapitalistische Europa van de Verenigde Staten en de 'noodzaak' tot samenwerking gezien de blokvorming in Europa.⁵⁶ Brezjnev benoemt in zijn toespraak geen economische redenen tot samenwerking maar, zoals blijkt uit bovengenoemd citaat, duidt hij op een 'oplossing die de gehele socialistische gemeenschap zal versterken'. Volgens Robert M. Cutler hield Brezjnev deze toespraak in deze specifieke periode omdat de Sovjet-Unie de druk voelde om direct tot onderhandelingen over te gaan met de EEG vanwege het aflopen van de bilaterale handelsovereenkomsten tussen de EEG-lidstaten en de Comecon-lidstaten vanaf 1974.⁵⁷

In een andere toespraak tijdens een congres van de Comecon liet Brezjnev weten de situatie in West-Europa min of meer te accepteren: 'De Sovjet-Unie negeert de bestaande situatie in West-Europa niet, inclusief het bestaan van een economische groepering van kapitalistische

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Toespraak Leonid Brezjnev (25 januari 1972) in: Hungarian National Archives, M-KS-288.F.5/573.öe (1 februari 1972), 2.

⁵⁵ Ibidem, 11.

⁵⁶ Ibidem, 2, 11.

⁵⁷ Robert M. Cutler, 'Harmonizing EEC-CMEA Relations: Never the Twain Shall Meet?', *International Affairs* 63 (1987) 2, 259-270, aldaar 236.

landen zoals de Gemeenschappelijke Markt.⁵⁸ Brezjnevs de facto-erkenning van de EG luidde het begin in van een reeks (informele) toenaderingspogingen. Volgens Kansikas was de toespraak van Brezjnev geen politieke daad, maar een politieke boodschap. Er werden bijvoorbeeld geen concrete voorstellen gedaan tot samenwerking, maar de toespraak had wel een politieke mededeling. Aan de ene kant liet Brezjnev namelijk zien aan de EEG dat de Comecon, en vooral de Sovjet-Unie, een goede gesprekspartner zou kunnen zijn. Aan de andere kant, zo beargumenteert Kansikas, liet Brezjnev met zijn toespraak ook de Sovjet-dominantie binnen de Comecon merken. Op deze manier kon hij namelijk begrepen worden alsof hij 'in opdracht van' de Comecon sprak, ook al hadden de lidstaten hem dit recht niet gegeven.⁵⁹ Aangezien de ideeën van Brezjnev het handelen binnen de Comecon konden verantwoorden, zie ik reden om aan te nemen dat beide toespraken van Brezjnev onder de specifieke definitie van ideologie volgens Mannheim kunnen worden geschaard.

3.3 De Comecon in gesprek met de EEG: contact zonder erkenning

In lijn met de benoemde ontwikkelingen vonden er vanaf 1973 een reeks informele contacten van vertegenwoordigers van de Comecon plaats met de EEG. De directe aanleiding voor de Sovjet-Unie om toch te gaan onderhandelen over betrekkingen met de EG was noodzaak vanwege de ontwikkeling binnen de EG zelf. Met name vanuit de Comecon-lidstaten (specifiek de Oost-Europese landen) was er behoefte om over te gaan op concrete onderhandelingen met de EEG. Volgens Kansikas werd de Sovjet-Unie binnen de Comecon sterk onder druk gezet om onderhandelingen te voeren met de EEG om officiële banden aan te knopen.⁶⁰ Dit diende echter, volgens de Sovjet-Unie, plaats te vinden zonder officiële erkenning. De Sovjet-Unie wilde namelijk de supranationale structuur van de Comecon niet erkennen. Ik redeneer dat het Sovjetbeleid op dit gebied gekenmerkt werd door een koers die verklaard kan worden vanuit het realisme. Het realisme gaat er, zoals benoemd, vanuit dat staten de enige actoren zijn. Oftewel, een hogere macht boven staatssoevereiniteit is in deze context ondenkbaar. De Comecon had dan ook geen supranationale organen en er kon niets worden opgelegd aan de lidstaten waar zij het niet mee eens waren aangezien zij zich hieruit konden terugtrekken wanneer zij wilden. Van het supranationale karakter van de EEG moest de Sovjet-Unie niets hebben. De Comecon-lidstaten leken de derde mogelijkheid gekozen te hebben: een poging tot vastlegging van economische relaties zonder erkenning van de EEG.

Er waren verschillende redenen waarom de Sovjet-Unie ervoor koos om de Comecon als gesprekspartner naar voren te schuiven in de onderhandelingen met de EEG. Ten eerste zou de Sovjet-Unie op deze manier meer grip krijgen op de ontwikkelingen die zich afspeelden in West-

⁵⁸ Geciteerd in Enzo R. Grilli, *The European Community and the Developing Countries* (Cambridge 1993) 300.

⁵⁹ Kansikas, *Socialist Countries*, 113.

⁶⁰ Ibidem.

Europa. Ten tweede zag de Sovjet-Unie hoe afzonderlijke satellietstaten zelfstandig contact met Brussel opzochten; dit zorgde voor grotere afhankelijkheid van het Westen waar de Sovjet-Unie niet op zat te wachten. Ten derde zou de Comecon wellicht internationale erkenning verkrijgen wanneer er een handelscontract zou worden afgesloten met de EEG.⁶¹

In 1973 benaderde de Secretaris-Generaal van de Comecon, de Rus Nikolay Fadejev, niet de Commissie maar de Deense regering om bilaterale contacten vast te leggen. Ondanks de verkondiging van de Europese Raad dat onderhandelingen voortaan via de Europese Commissie zouden worden vastgelegd, besloot de Comecon dit bericht te negeren. Dit initiatief had weinig gevolgen; waarschijnlijk omdat de Sovjet-Unie erachter kwam dat de invoering van het gemeenschappelijke handelsbeleid binnen de EEG weinig effect zou hebben op de handel van de Sovjet-Unie.⁶²

Dit was niet de laatste keer dat er op informele wijze contact werd opgezocht met lidstaten van de EEG.⁶³ Uit het chronologisch overzicht over het handelen van de Europese Commissie in de periode van januari 1973 tot en met augustus 1974 blijkt dat de Europese Commissie toch voorstander was van het afleggen van de 'eerste fase (...) over de rol van de Gemeenschap in de economische samenwerking tussen Oost en West'. Vanuit Frankrijk werd 'een dergelijke verklaring ongewenst geacht op grond van de vrees dat hiermede een Oosteuropese reactie zou worden uitgelokt om de COMECON op hetzelfde niveau te willen plaatsen als de EEG'.⁶⁴ Uiteindelijk werd door de Commissie besloten om het voorstel van Frankrijk in acht te nemen en te wachten met verdere onderhandelingen met de Comecon.⁶⁵ De hand die werd uitgereikt door de Comecon, onder leiding van de Sovjet-Unie, werd genegeerd.

Eind jaren zeventig veranderde het standpunt van de EEG en vonden er voor het eerst officiële onderhandelingen plaats tussen Fadejev en Wilhelm Haferkamp, Europees commissaris voor de externe betrekkingen. Haferkamp vertegenwoordigde de standpunten van de EEG, waarvan de prioriteit een normalisering van betrekkingen met de lidstaten van de Comecon was. Fadejev streefde daarentegen, in naam van de Comecon, naar een handelsakkoord tussen de Comecon (+lidstaten) en de EEG (+lidstaten).⁶⁶ De onderhandelingen leverden niets op en al snel werd duidelijk dat één of beide partijen concessies moest doen. Deze concessies kwamen uiteindelijk, in november 1978, van Haferkamp. Het compromisvoorstel van de EEG omvatte

⁶¹ John van Oudenaren, *Soviet Policy toward Western Europe: Objectives, Instruments, Results* (Santa Monica 1986) 89-90.

⁶² Cutler, 'Harmonizing EEC-CMEA Relations', 263.

⁶³ Ook in 1974 zocht Fadejev informeel contact op met een Franse diplomaat in Moskou om de stand van zaken tussen de Comecon en de EEG te bespreken - Eppink, de Wouters d'Oplinter, 'De EG en de Comecon: een asymmetrische relatie', 194-195.

⁶⁴ Tweede Kamer, 'Chronologisch overzicht Europese Politieke Samenwerking', *Ministerie van Buitenlandse Zaken* (12 september 1974), 205.

⁶⁵ Ibidem, 205-206.

⁶⁶ Eppink, de Wouters d'Oplinter, 'De EG en de Comecon: een asymmetrische relatie', 195.

een overeenkomst omtrent 'informatie-uitwisseling'.⁶⁷ Fadejev was niet in staat om op het voorstel te reageren. In maart 1979 ontving de Franse ambassadeur in Moskou een schrijven van de voorzitter van het Uitvoerend Comité van de Comecon dat als voorlopig voorstel op het voorstel van Haferkamp zou gelden.⁶⁸ Het voorstel van Haferkamp werd als onbevredigend omschreven, maar niet verworpen, terwijl er ook geen tegenvoorstellen werden gedaan. De Comecon nodigde uit tot nieuwe gespreksrondes, waarin wederom concessies gedaan werden door Haferkamp. In maart 1981 stuurde Haferkamp nog een brief aan het Uitvoerend Comité van de Comecon waarin de Comecon werd herinnerd aan de lopende onderhandelingen, maar deze bleef onbeantwoord. De precieze reden voor het negeren van dit bericht vanuit de Sovjet-Unie is niet bekend.⁶⁹ De diplomatieke erkenning van de EG bleef uit en de Sovjet-Unie bleef het supranationale karakter van de EEG ontkennen. Begin jaren tachtig werden alle nog bestaande contacten tussen de EG en de Comecon verbroken.⁷⁰

'Het zijn de Oost-Europeanen', schreef John Pinder in 1977, 'niet de Sovjet-Unie noch de Gemeenschap, die directe economische behoefte hebben aan bilaterale handelsovereenkomsten'.⁷¹ Er kan gesteld worden dat de onderhandelingen tussen de Comecon, met diens dominantste lid, de Sovjet-Unie, en de EEG niet per se om economisch voordeel voor de EEG of de Sovjet-Unie ging, maar om een machtspolitieke strijd om Oost-Europa. Ik beargumenteer dat de redenen voor de compromisbereidheid vanuit de EEG te verklaren zijn met elementen vanuit het realisme. De consequenties van het aflopen van de bilaterale handelsverdragen tussen Oost-Europese landen en EEG-lidstaten waren al snel merkbaar in de Oost-Europese economieën. De EEG wilde namelijk met economische kracht tegenwicht bieden aan de (militaire) Sovjetmacht. Om te voorkomen dat de Oost-Europese Comecon-staten nog verder in de richting van de Sovjet-Unie zouden worden geduwd en een grotere economische afhankelijkheid van de Sovjet-Unie zouden krijgen was het van belang dat de EEG actief zou onderhandelen met de Comecon. De politieke doeleinden waren dus meer doorslaggevend dan de economische doeleinden van deze onderhandelingen.

⁶⁷ Ibidem, 196.

⁶⁸ Eppink, de Wouters d'Oplinter, 'De EG en de Comecon: een asymmetrische relatie', 196.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Dit had onder andere te maken met de inval van de Sovjet-Unie in Afghanistan en het einde van de détente (de periode van verminderde spanning tijdens de Koude Oorlog). Toen Gorbatsjov werd verkozen in 1985 werd er een hervormingsperiode ingeluid in de Sovjet-Unie die gepaard ging met een toenadering naar West-Europa en uiteindelijk leidde tot de erkenning van de EG in 1988, zoals vermeld in de inleiding.

⁷¹ John Pinder, 'The Community and Comecon: What could Negotiations Achieve?', *The World Today* 33 (1977) 5, 176-185, aldaar 176.

Conclusie

Dit onderzoek draagt bij aan het debat omtrent het vraagstuk hoe niet-lidstaten hun toegang tot de Gemeenschappelijke Markt moesten herzien. Duidelijk is geworden dat Comecon-lidstaten, ondanks het niet-erkenningsbeleid dat geëist werd door de Sovjet-Unie, manieren zochten om toch bilaterale handelsakkoorden met EEG-lidstaten vast te kunnen leggen. Daarnaast is gebleken dat de Sovjet-Unie de Comecon als gesprekspartner naar voren schoof aangezien de EEG niet geïnteresseerd was in een samenwerkingsverband met de Sovjet-Unie. Tevens draagt dit onderzoek bij aan het tekort aan aandacht voor de rol van ideologie binnen het realisme zoals gepleit door Kennedy-Pipe; ideologie speelde inderdaad een grote rol in de besluitvorming van de Sovjet-Unie ten aanzien van de Europese integratie. Dit onderzoek onderstreept het belang om de rol van ideologie in besluitvorming ten tijde van de Koude Oorlog niet te onderschatten of af te schuiven op pragmatisme.

Uit dit onderzoek is gebleken dat er een overgang heeft plaatsgevonden vanaf de jaren vijftig tot de jaren tachtig waarin de Comecon, en in het bijzonder de dominantste lidstaat van de organisatie, de Sovjet-Unie, uiteindelijk vanuit economische noodzaak toenadering zocht tot de EEG. De houding van de Sovjet-Unie heeft lange tijd gebalanceerd tussen ideologische veroordeling van de West-Europese integratie en een uiteindelijke toenadering die werd veroorzaakt door economische noodzaak. Deze tendens is duidelijk terug te zien wanneer het beleid van de Sovjet-Unie in de jaren vijftig vergeleken wordt met dat van de jaren zeventig, met de jaren zestig als overgangperiode. Vanuit deze ontwikkelingen beargumenteer ik dat de Sovjet-Unie tijdens de jaren vijftig in de besluitvorming omtrent de Europese integratie grotendeels gedreven werd door ideologische motieven. Dit is duidelijk te zien wanneer wordt gekeken naar de motieven om de Comecon op te richten; zo stond de verwerping van het Marshallplan aan de basis van de Comecon.

Door zowel academici als Sovjet-beleidsmakers werden enkele veronderstellingen en voorspellingen gedaan omtrent de Europese integratie, waaronder bijvoorbeeld de gepubliceerde stellingen van het IMEMO in 1957. Ook de voorspelling van Lenin waarin er werd uitgegaan van een uiteindelijke ondergang van het kapitalisme stond centraal in het beleid dat Chroesjtsjov voerde ten aanzien van de Europese integratie. Ik rederneer dat de Sovjet-Unie in dit beleid niet gedreven werd door pragmatische, machtspolitieke motieven maar door ideologische motieven. Hierbij sluit ik me aan bij het argument van Kennedy-Pipe, waarin zij stelt dat de rol van ideologie in de besluitvorming tijdens de Koude Oorlog een centrale rol had en niet onderschat dient te worden.

In de jaren zestig leek het besef bij de Sovjet-Unie te komen dat de voorspellingen uit de jaren vijftig niet uitkwamen: een atoomaanval vanuit de Euratom bleef uit en de EEG behaalde

grote economische successen waardoor ook de voorspellingen van Lenin (en Chroesjtsjov) niet uitkwamen. Ik beargumenteer dat dit bijdroeg aan de veranderde houding van de Sovjet-Unie ten aanzien van de Europese integratie. Zoals is gebleken bij het gesprek van Chroesjtsjov met U Thant en de uitspraak van Kosygin zochten beide leiders toenadering tot de EEG door te stellen dat er behoefte was aan een vrije markt die open zou zijn voor alle Europese staten. Dit werd mede veroorzaakt door pragmatische motieven; de Comecon boekte weinig vooruitgang meer, er ontstond groeiende onrust in de socialistische gemeenschap en de lidstaten van de Comecon zochten steeds meer toenadering tot lidstaten van de EEG (waar de Sovjet-Unie geen invloed op had).

Toen de Comecon in de jaren zeventig van nog geen enkel kapitalistisch land internationale erkenning had verkregen en binnen de EEG werd besloten dat onderhandelingen slechts op communautair niveau plaats konden vinden, leek de Sovjet-Unie de realiteit te accepteren. In zijn toespraak uit 1972 gaf Brezjnev aan open te staan voor onderhandelingen omdat de EEG meer onafhankelijkheid had verkregen van de Verenigde Staten. Dit kan worden gezien als een ideologisch motief. Zoals Kansikas echter aantoonde werd de Sovjet-Unie binnen de Comecon onder druk gezet om tot onderhandelingen over te gaan met de EEG omdat daar economische behoefte voor was. De Sovjet-Unie bleef echter vasthouden aan zijn ideologische principes ten opzichte van de supranationale structuur van de EEG, die de Sovjet-Unie weigerde te erkennen. Er werd naar mogelijkheden gezocht om deze supranationale structuur te ontduiken, maar dit leidde nergens toe. Uiteindelijk bleef de Sovjet-Unie vasthouden aan de ideologische principes om zo zijn eigen dominantie binnen de Comecon te kunnen verzekeren. De twintig jaar durende ambivalente houdingen van de leiders van de Sovjet-Unie eindigde hiermee in een ogenschijnlijke aanvaarding van de economische realiteit, maar desalniettemin een ideologische veroordeling van de West-Europese integratie die er uiteindelijk toe leidde dat de onderhandelingen niets opleverden.

Literatuurlijst

Bronnen

Conversatie tussen Cde. N.S. Chroesjtsjov en Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties U Thant (28 augustus 1962) in: *Istochnik*, no. 6 (2003).

Tweede Kamer, 'Chronologisch overzicht Europese Politieke Samenwerking', *Ministerie van Buitenlandse Zaken* (22 april 1975).

Tweede Kamer, 'Chronologisch overzicht Europese Politieke Samenwerking', *Ministerie van Buitenlandse Zaken* (12 september 1974).

Toespraak Leonid Brezjnev (25 januari 1972) in: Hungarian National Archives, M-KS-288.F.5/573.öe (1 februari 1972).

Literatuur

Baranovsky, Vladimir (red.), *Russia and Europe: An End to Confrontation?* (Londen 1994).

Baudelaux, Robert en Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe. Crisis and Change* (New York 1998).

Binns, Christopher, 'From USE to EEC: The Soviet Analysis of European Integration under Capitalism', *Soviet Studies* 30 (1978) 2, 237-261.

Burke, Peter, *History and Social Theory* (Cambridge 2005).

Crump, Laurien, *Warsaw Pact Reconsidered* (Abingdon 2015).

Cutler, Robert M., 'Harmonizing EEC-CMEA Relations: Never the Twain Shall Meet?', *International Affairs* 63 (1987) 2, 259-270.

Diedrich, Torsten, Winfried Heinemann en Christian F. Ostermann, *Der Warschauer Pakt* (Links 2008).

Dragomir, Elena, 'The Formation of the Soviet Bloc's Council for Mutual Economic Assistance: Romania's Involvement', *Journal of Cold War Studies* 14 (2012) 1, 23-47.

Eppink, Derk-Jan en Pascale C. A. E. de Wouters d'Oplinter, 'De EG en de Comecon: een asymmetrische relatie', *Internationale Spectator* 39 (1985), 189-199.

Feld, Werner, *The European Common Market and the World* (New Jersey 1967).

Forte, David F.P., 'The Response of Soviet Foreign Policy to the Common Market, 1957-63', *Soviet Studies* 19 (1968) 3, 373-386.

- Goudoever, A.P., *De geschiedenis van de Sovjetunie* (Den Haag 1991).
- Grilli, Enzo R., *The European Community and the Developing Countries* (Cambridge 1993).
- Gryzbowski, Kazimierz, 'The Council for Mutual Economic Assistance and the European Community', *The American Journal of International Law* 84 (1991) 1, 284-292.
- Hermans, Jules, *Uitgerekend Europa: Geschiedenis van de Europese integratie* (Amsterdam 1996).
- Kansikas, Suvi, *Socialist Countries Face the European Community* (Frankfurt 2014).
- Kaser, Michael, 'Comecon and the New Multilateralism', *The World Today* 28 (1972) 4, 162-169.
- Kaser, Michael, 'The EEC and Eastern Europe: Prospects for Trade and Finance', *International Affairs* 49 (1973) 3, 402-412.
- Kennedy-Pipe, Caroline, 'International History and International Relations theory: a dialogue beyond the Cold War', *International Affairs* 76 (2000) 4, 741-754.
- Kiss, Tibor en George Hajdu, 'International Cooperation in Planning within COMECON', *Eastern European Economics* 14 (1976) 4, 3-29.
- Lipkin, Mikhail, 'The Soviet Union, CMEA, and the Question of First EEC Enlargement' (2006), <http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers3/Lipkin.pdf> (7 december 2015).
- Ludlow, Piers N., *European Integration and the Cold War: Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973* (Routledge 2007).
- Marxists Internet Archive, 'On the Slogan for a United States of Europe' (versie 2003), <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1915/aug/23.htm> (30 november 2015).
- Metcalf, Lee Kendall, 'The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s', *Europe-Asia Studies* 45 (1993) 6, 1071-1090.
- Mueller, Wolfgang, 'The Soviet Union and Early West European Integration', *Journal of European Integration History* 2 (2009) 15, 67-86.
- Oudenaren, John van, *Soviet Policy toward Western Europe: Objectives, Instruments, Results* (Santa Monica 1986).
- Pinder, John, 'The Community and Comecon: What Could Negotiations Achieve?', *The World Today* 33 (1977) 5, 176-185.
- Ransom, C.F.G., 'The Future of EEC-Comecon Relations', *The World Today* 27 (1971) 10, 438-338.

Trivedi, Sonu, *A Handbook of International Organizations* (New Delhi 2005).

Sam Houston State University, 'The Council for Mutual Economic Assistance Charter 1974', http://www.shsu.edu/~his_ncp/COMECON.html (10 december 2015).

Schulmann, Marshall D., 'The Communist States and Western Integration', *International Organization* 17 (1963) 3, 649-662.

Vaillancourt, Luc, *The Development of Relations Between Russia and the European Union* (Londen 1996).

Wohlforth, William C. (red.), *The Oxford Handbook of International Relations* (Oxford 2008).

Appendix

I. Lijst van afkortingen

BNP	Bruto Nationaal Product
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EG	Europese Gemeenschap
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EPS	Europese Politieke Samenwerking
Euratom	Europese Gemeenschap voor Atoomenergie
IMEMO	Instituut voor Wereldeconomie en Internationale Betrekkingen
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
OEES	Organisatie voor Europese Economische Samenwerking
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
RWEH	Raad voor Wederzijds Economische Hulp (officieus Comecon)
UNECE	United Nations Economic Commission for Europe
VN	Verenigde Naties